

ANŽELIKA GAIDIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: leksikologija ir leksikografija.

ANTRINĖS NETIESIOGINĖS NOMINACIJOS VALGYMO VEIKSMAŽODŽIŲ SEMANTINIAI ATSIRADIMO YPATUMAI

Semantic Peculiarities of Occurrence of Eating
Verbs of Secondary Indirect Nomination

ANOTACIJA

Šio straipsnio objektas yra lietuvių kalbos antrinės netiesioginės nominacijos valgymo veiksmažodžiai, išrinkti iš rengiamo Bendrinės lietuvių kalbos žodyno. Tyrimu siekiama nustatyti, kokie tikrovės reiškinių, daiktų ar veiksmų požymiai kalboje virsta semantiniiais požymiais, lemiančiais antrinės netiesioginės nominacijos valgymo veiksmažodžių atsiradimą, bei palyginti juos su atitinkamais gėrimo veiksmažodžiais. Straipsnio pabaigoje pateikiamas sukurtas preliminarus antrinės netiesioginės nominacijos valgymo veiksmažodžių sinonimų tinklas.

ESMINIAI ŽODŽIAI: sinonimas, konceptas, antrinė netiesioginė nominacija, metaforinis reikšmės perkėlimas, semantinis požymis, sinonimų tinklas.

ANNOTATION

The object of this article is eating verbs of secondary indirect nomination of standard Lithuanian language taken from "Standard Lithuanian Language Dictionary" which is currently in the process of compilation. This research seeks to estimate which features of the actual phenomena, things or actions become semantic features in the language and determine the rise of the new eating verbs of secondary indirect nomination as well as to compare them with the corresponding drinking verbs. The article ends with a preliminary synonym network of eating verbs of secondary indirect nomination.

KEYWORDS: synonym, concept, secondary indirect nomination, metaphorical transfer of meaning, semantic feature, synonyms network.

0. Šia publikacija tęsiamas autorės tyrimų ciklas, skirtas VALGYMO ir GĖRIMO konceptui priklausančių veiksmažodžių reikšmių semantinių požymių analizei. Neabejojama, kad tokio pobūdžio tyrimai galėtų tapti atspirties tašku naujo tipo sinonimų žodynui, lietuvių kalbos tezaurui, kitoms semantinėms ontologijoms, kurių Lietuvoje dar nėra.

1. Ankstesniame autorės straipsnyje (plačiau žr. Gaidienė 2015) nagrinėti semantiniai veiksmažodžio *gerti* sinonimų atsiradimo motyvai. Nustatyta, kad didesnę *gėrimo* veiksmažodžių dalį sudaro antrinės netiesioginės nominacijos veiksmažodžiai, kuriuos formuojant bene svarbiausias vaidmuo teko metaforiniams polisemiškiems ryšiams. Metaforiniu būdu pavadinant *gėrimo* veiksmą dažniausiai aktualizuojami semantiniai požymiai yra susiję su fiziniu veiksmu (rankos judesiu), pvz.: *mesti* ‘paleisti lėkti tolyn (ppr. ranka)’ → ‘gerti (svaigiuosius gėrimus)’, ir skysčio keliamu garsu, pvz.: *pliaupti* ‘smarkiai lyti’ → ‘daug, godžiai srėbti, gerti’.

Šio tyrimo objektu pasirinktas konceptas VALGYTI, kuriam reikšti bendrinė lietuvių kalba turi nemažai veiksmažodžių: *čiaumoti, drožti, kąsti, kimšti, kirsti, ryti, sprogti, šutinti, šveisti* ir t. t. Dėl *valgyimo* veiksmažodžių gausos straipsnyje nutarta apsiriboti tik antrinės netiesioginės nominacijos¹ (toliau – ANN) veiksmažodžių, išrinktų iš rengiamo *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* (toliau – BŽe), analize. Tokį šaltinio pasirinkimą lėmė noras ištirti ANN *valgyimo* veiksmažodžius, vartojamus bendrinėje lietuvių kalboje. Straipsnyje nagrinėjami visi² BŽe rasti ANN *valgyimo* veiksmažodžiai³.

Aprašomo tyrimo tikslas – nustatyti, kokie tikrovės reiškinių, daiktų ar veiksmų požymiai bendrinėje kalboje virsta semantiniais požymiais, lemiančiais ANN *valgyimo* veiksmažodžių atsiradimą, gautus duomenis palyginti su atitinkamais *gėrimo* veiksmažodžiais. Darbo uždaviniai: išnagrinėti ANN *valgyimo* veiksmažodžių semantines struktūras; nustatyti ir aprašyti semantinius

¹ Primintina, kad pirminės nominacijos rezultatas yra neišvestinis veiksmažodis, atsiradęs kalbančiųjų susitarimu (Jakaitienė 1988: 24), pvz.: *gurkti* ‘valgyti, gerti, lesti (ppr. godžiai, greitai)’ (BŽe); antrinės tiesioginės nominacijos rezultatas – darinys, kuris savo raiška ir reikšme remiasi kitu, paprastesnę struktūrą turinčiu veiksmažodžiu (žr. ten pat, p. 24), pvz.: *kąsnoti* ‘pamažu valgyti’ (BŽe); antrinės netiesioginės nominacijos rezultatas – semantinis darinys – naujai susiformavusi žodžio reikšmė (žr. ten pat, p. 24), pvz.: *drožti* 1. ‘su peiliu ar kitu aštriu įrankiu pjaustyti, smailinti, lyginti, aštrinti’ → 6. ‘godžiai valgyti, gerti’ (BŽe).

² Kai kurie *valgyimo* veiksmažodžiai, fiksuoti ankstesniuose žodynuose (LKŽe, DŽe), BŽe nefiksuoti, pvz.: *skusti* 10. ‘godžiai valgyti’ (LKŽe); 6. ‘godžiai valgyti, ėsti, graužti’ (DŽe); *šlepsėti* 2. ‘negražiai, čepsinti valgyti ar ėsti, vatuloti, vobuloti’ (LKŽe); 2. ‘negražiai valgyti, čepsėti’ (DŽe) ir kt., todėl šiame straipsnyje nenagrinėti.

³ Reikėtų pabrėžti, kad po galutinio BŽe redagavimo šiame straipsnyje pateikti žodyno straipsniai gali keistis.

nagrinėjamų veiksmažodžių reikšmių tarpusavio santykius bei gautus duomenis palyginti su ANN *gėrimo* veiksmažodžiais; remiantis ištirta medžiaga sukurti preliminarų ANN *valgymo* veiksmažodžių sinonimų tinklą. Teorinės nuostatos, kuriomis remiamasi analizuojant pasirinktus veiksmažodžius, aptartos jau minėtame autorės straipsnyje, todėl neatrodo tikslinga jų čia kartoti.

2. Veiksmažodis *valgyti* yra plačiausiai vartojamas žodis valgymui nusakyti. *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne* užfiksuota per penkiolika tūkstančių jo vartosenos pavyzdžių⁴.

Lietuvių kalbos žodynuose nagrinėjamas veiksmažodis apibrėžiamas dvejopai. LKŽe ir DŽe veiksmažodžio *valgyti* pagrindinė reikšmė apibrėžiama gana abstrakčiai:

- (1) LKŽe ‘vartoti maistą, maitintis, sotintis’, pvz.: *Miegmi valgau, geriu iki soti* SD44⁵. *Bent prieš valgydamas nusiprausk* J.Jabl. *Čia jų valgyta* Jn. *Vaipydamas valgau* R130, MŽ171. *Mes lietuoninkai barščius ir šiupinį skanų su lašiniais gardžiais išvirtus girdami valgom* K.Donel. [...];
- (2) DŽe ‘vartoti maistą, maitintis’, pvz.: *Valgyti duoną, sriubą, sūrį, vaisius. Valgyti vakarienę. Noriu valgyti pasigardžiuodamas.* [...].

BŽe yra išskirtos dvi veiksmažodžio *valgyti* reikšmės:

- (3) BŽe 1. ‘imti į burną, kramtyti ir ryti’, pvz.: *Man skauda dantį, aš negaliu valgyti. Prašom imti ir valgyti. Valgydamas nekalbėk. Gulėdamas nevalgyk. Jis sėdi prie stalo ir valgo obuolį. Vyras valgo mėsą [sriubą], net ausys linksta. Kai išalksi, tai ir sausą duoną valgysi.* [...].
2. ‘vartoti valgį, maistą; maitintis’: *Ir aš išalkau valgyti. Nesinori nieko: nei valgyti, nei niekur eiti. Per Užgavėnės žmonės daug valgo. Seniau žmonės prasčiau valgė. Liko kaip šaka: nė valgė, nė miegojo. Aš kada valgįus, kada ir nevalgįus buvau. Mūsų kultūriniam areale valgoma su šaukštu, peiliu ir šakute.* [...].

BŽe apibrėžiant pirmą veiksmažodžio *valgyti* reikšmę atkreiptas dėmesys į fizinius ir fiziologinius valgymo veiksmo požymius, t. y. maisto ‘ėmimas’, ‘kramtymas’, ‘rijimas’ ir ‘burna’, apibrėžiant antrą – pabrėžiamas pats maitinimosi, sotinimosi procesas kaip abstraktus, gyvybiškai reikalingas reiškinys. Toks reikšmių pateikimas leidžia atskirti dvi valgymo sampratas – grynai fiziologinę ir abstrakčią (kaip maitinimosi, sotinimosi procesą).

⁴ *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne* pavyzdžių ieškota pagal šaknį *valg-* pasirenkant asmenuojamąsias ir neasmenuojamąsias veiksmažodžio *valgyti, valgo, valgė* formas.

⁵ Straipsnyje palikti sutrumpinimai kaip LKŽe.

3. Laikomasi nuomonės, kad atpažinti požymius, aktualizuojamus konceptui VALGYTI priklausančių ANN veiksmažodžių reikšmėse, gali padėti nagrinėjamo koncepto turinį sudarantys atitinkamo fiziologinio veiksmo scenarijaus elementai, kurie buvo nustatyti remiantis pavyzdžių⁶ analize (žr. 2 lentelę).

Kognityvinėje lingvistikoje sąvokos (*idealizuotas*) *kognityvinis modelis* (Lakoff 2004: 99–110), *freimas* arba *semantinis interpretacinis rėmas* (Fillmore 1982), *scenarijus* (Lakoff 2004: 371–372; 514–537) ir *skriptas* (Schank, Abelson 1977: 42; Ungerer, Schmid 1996: 211–217), galima teigti, reiškia maždaug tą patį – kalbinės raiškos sužadintas, tam tikra tvarka sutvarkytas žinias apie kurią nors sudėtinę situaciją ar kompleksinį įvykį. Valgymą (taip pat ir gėrimą) kaip fiziologinį procesą sudaro viena po kitos einančios nuoseklios fazės: maisto ĖMIMAS (nebūtina fazė) – ATSIKANDIMAS (arba ĮSIURBIMAS, jei tai skysta konsistencija) – KRAMTYMAS (jei fiziologinis procesas gėrimas, šios fazės nėra) – RIJIMAS – VIRŠKINIMAS / SOTUMO JAUSMAS. Kadangi sąvoka *freimas* labiau pabrėžia statinį, o *scenarijus* ir *skriptas* – dinaminį tam tikro kognityvinio modelio pobūdį, šiame straipsnyje pasirinkta vartoti *scenarijaus* sąvoką (*skripto* sąvoka labiau taikoma prototipinių sociokultūrinių įvykių aprašymui, pavyzdžiui, [VALGYMO RESTORANE] skriptas). Kaip teigia George'as Lakoffas, *scenarijus* susideda iš kelių ontologinių elementų: pradinės būklės, įvykių sekos ir galutinės būklės, t. y. *scenarijus* struktūruotas pagal schemą: ištakos – eiga – tikslas (Lakoff 2004: 371). Apskritai *scenarijaus* sąvoka pirmiausiai buvo taikyta emocijoms aprašyti. 1 lentelėje pateikti G. Lakoff'o (1987) ir Zoltáno Kövesces'o (1988, 1990) apibendrinti PYKČIO (an. ANGER)⁷ ir BAIMĖS (an. FEAR) scenarijai, kuriuos sudaro atskiros, nuosekliai išdėstytos scenos (nuo priežasties iki galutinio veiksmo).

1 LENTELĖ. Pykčio ir baimės scenarijai⁸ (pagal G. Lakoffą ir Z. Kövescesą)

	PYKTIS	BAIMĖ
1 scena: <i>priežastis</i>	Skriaudėjas įžeidžia auką. Įžeidžiantis veiksmas sukelia aukos nepasitenkinimą.	Pavojinga situacija, galinti sukelti mirtį, fizinį ar psichinį skausmą. Auka žino apie gresiantį pavojų.
2 scena: <i>emocija</i>	Pyktis egzistuoja. Auka jaučia pykčio sukeltus fiziologinius pokyčius.	Baimė egzistuoja. Auka jaučia baimės sukeltus fiziologinius pokyčius.

⁶ Pavyzdžiai buvo renkami iš *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* (DLKT), *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* (BŽe) ir *Lietuvių kalbos žodyno* (LKŽe).

⁷ G. Lakoff'as tokio tipo scenarijus vadina *prototipiniais scenarijais* (Lakoff 2004: 514).

⁸ Informacija paimta ir išversta straipsnio autorės iš F. Ungerer, H. Schmid knygos *An introduction to cognitive linguistics* (1996: 141).

	PYKTIS	BAIMĖ
3 scena: <i>bandyamas kontroliuoti</i>	Auka stengiasi kontroliuoti pyktį.	Auka stengiasi nerodyti baimės ir / arba nebėgti.
4 scena: <i>kontrolės praradimas</i>	Pykčio intensyvumas peržengia tam tikrą ribą. Pyktis pradeda kontroliuoti auką.	Baimės intensyvumas peržengia tam tikrą ribą. Auka nebetontroliuoja baimės.
5 scena: <i>galutinis veiksmas</i>	Bausmė: auka įvykdo bausmę skriaudėjui.	Staigus atsitraukimas: auka bėga nuo pavojaus.

Pagrindinis pateiktų scenarijų principas – nuosekliai aprašyti emocijų kategoriją, t. y. nuo emocijos atsiradimo pradžios (1 scena: *priežastis*) ir iki pabaigos (5 scena: *galutinis veiksmas*). Scenarijuje pateiktos 3-čia (*bandyamas kontroliuoti*) ir 4-ta (*kontrolės praradimas*) scenos yra arčiausiai centrinės – 2-os scenos (*emocija*), todėl, kaip rodo tyrimai, 3-čia ir 4-ta scenos yra „dariausios“ konceptualiųjų metaforų atžvilgiu (Ungerer, Schmid 1996: 141). Kaip teigia F. Ungereris ir H. Schmidas, jeigu pažvelgtume į PYKTIS metaforas, pamatytume, kad jų „seka tvarkingai atspindi scenarijuje pateiktų 2 ir 3 scenų ir 4 scenos vystymąsi, t. y. PYKTIS įkaintina skystį konteineryje, skystis kyla, spaudimas didėja, atsiranda garai (visos šios metaforos priklauso 2 scenai), tada garai tampa nekontroliuojami (3 scena) ir, jei garai neišeina, konteineris sprogsta (4 scena)“ (Ungerer, Schmid 1996: 141).

Remiantis konteksto analize straipsnyje pateikiamas koncepto VALGYTI scenarijus (žr. 2 lentelę), susidedantis iš kelių elementų: nebūtinojo fizinio veiksmo, einančio prieš būtinąjį fiziologinį veiksmą, t. y. rankos (-ų) judesys (-iai) su valgymo priemone / be priemonės, ir būtinųjų fiziologinių veiksmų, t. y. atsikandimo, kramtymo ir rijimo (jei valgomo objekto konsistencija kieta) arba siurbimo ir rijimo (jei valgomo objekto konsistencija tiršta / skysta) ir virškinimo / sotumo jausmo. Nustatyta, kad įvairūs koncepto VALGYTI scenarijaus elementai vienaip ar kitaip yra aktualizuoti šiam konceptui priklausančių veiksmažodžių reikšmėse, pavyzdžiui, ‘judesys ranka’ (fizinis veiksmas) užfiksuotas veiksmažodžio *kabliuoti* reikšmėje; ‘kramtymas’ (fiziologinis veiksmas) – veiksmažodžių *traškinti*, *tratinti* ir kt. reikšmėse.

Antrinės netiesioginės nominacijos valgymo veiksmožodžių
semantiniai atsiradimo ypatumai

2 LENTELĖ. Koncepto VALGYTI scenarijus

FIZINIS VEIKSMAS	Nebūtinasis fizinis veiksmas, einantis prieš būtinąjį fiziologinį veiksmą.	<i>Mūsų kultūriniame areale valgoma su šaukštu, peiliu ir šakute (BŽe). / Jis gyvas ir sveikas ant priekrosnės dabar sėdi, pirštu košę valgo (DLKT). Valgėme tarsi senovėje – rankomis, nebuvo nei lėkščių, nei įrankių (DLKT).</i>
	Atliekant veiksmą dalyvauja / nedalyvauja ranka su priemone / be priemonės.	
FIZIOLOGINIS VEIKSMAS	Būtinasis fiziologinis veiksmas:	
	a) atsikandimas	<i>Juolab kad daugelis vaikų ledus mėgsta valgyti dideliais kėsniais [...] (DLKT).</i>
	b) kramtymas ir rijimas	<i>Valgis iš karto buvo neįprashtas: sriuba be riebalų ir mėsos, bet buvo įdėta daržovių, kurias valgant atrodė, kad mėsq kramtai (DLKT).</i>
	c) siurbimas ir rijimas	<i>Senelis valgo sriubą iš Rembranto dubenėlio (DLKT).</i>
	d) virškinimas / sotumo jausmas	<i>Stenkitės valgyti lengvai virškinamą maištą, kad jis iš skrandžio greičiau nukeliautų į kitus virškinimo organus (DLKT).</i>
	Atliekant minėtus veiksmus dalyvauja lūpos, dantys, liežuvis, gerklė, ryklė ir pilvas.	
VEIKSMO ATLIKĖJAS	Žmogus / bitė / gyvūnas ¹⁰	<i>Jis valgo žuvį (DLKT). / Bitelės valgo, ne ėda. (LKŽe). / Vienok ir šunyčiai valgo trupučius, kurie puola nuog ponų šlalo VlnE46 (LKŽe). Gaidys šaukia vištas, pats nevalgo LKT355 (Nmč) (LKŽe).</i>
VEIKSMO OBJKTAS	Konsistencija: tirštas / skystas / kietas maištas.	<i>Atsisakysiu keptų bulvių ir dešros, o valgysiu bulvių košę su liesa varške bei svogūnais (DLKT). / Kisielių galima valgyti tiek šaltą, tiek karštą (DLKT). Jie valgo sriubą, net ausys linkšta (BŽe). / Mama pasakos miestelio naujienas, o aš valgysiu tėvelio atvežtus saldinius (DLKT). Tėvas valgydavo vieną mėsq (DLKT).</i>

⁹ Iš pavyzdžių matyti, kad valgymo veiksmo atlikėjas gali būti ne tik žmogus, bet ir gyvūnai. Tačiau šiame straipsnyje nagrinėjamas tik valgymo fiziologinis veiksmas, atliekamas žmogaus.

VEIKSMO OBJEKTAS	Terminės savybės: šaltas / šiltas / karštas maištas.	<i>Žinoma, reikia kuo daugiau valgyti šviežių daržovių (DLKT). / Aš mėgstu valgyti šiltą apyrūgštę košę (DLKT). / Jie geria, valgo tik ką ant grotelių iškeptą mėsą, klausosi muzikos [...] (DLKT).</i>
---------------------	--	---

4. Straipsnio pabaigoje pateikiamas preliminarus¹⁰ nagrinėjamų veiksmažodžių sinonimų tinklas. Sinonimų tinklas buvo vizualizuojamas programa *Gephy* (plačiau žr. <https://gephi.github.io/>).

1. METAFORINIS REIKŠMIŲ PERKĖLIMAS

Metaforinės su valgymu susijusios reikšmės gali būti siejamos su pagrindinėmis arba šalutinėmis reikšmėmis, kurios yra motyvuojančios.

Pagal reikšmių perkėlimą galima skirti šiuos metaforinius modelius¹¹:

- 1.1. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą.
 - 1.2. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu keliamą garsą.
 - 1.3. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu atliekamą judesį.
 - 1.4. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu išskiriamą temperatūrą.
 - 1.5. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą, atliekamą gyvūno.
- Toliau šie modeliai nagrinėjami smulkiau.

1.1. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą

Šiam metaforiniam modeliui priskiriamų koncepto VALGYTI ANN veiksmažodžių reikšmės metaforiniu ryšiu siejamos su pagrindinėmis (motyvuojančiomis) reikšmėmis, kuriose užfiksuotas veiksmas, darantis tam tikrą poveikį objektui / subjektui.

¹⁰ Tolimesni tyrimai gali patikslinti šiame straipsnyje pateikiamą veiksmažodžio *valgyti* sinonimų tinklą.

¹¹ Nustatyti modeliai sutampa su ANN *gėrimo* veiksmažodžių reikšmių atsiradimo modeliais.

1.1.1. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą, darantį tam tikrą poveikį objekto struktūrai

Motyvuojančiomis veiksmažodžių reikšmėmis nusakomu tam tikru veiksmu daromą poveikį objektui galima įvardyti kaip destruktinį, nes visais nagrinėjamaais atvejais yra keičiama objekto forma, t. y. objektas: a) lyginamas / pjaustomas / smailinamas / aštrinamas ir pan.; b) vyniojamas / sukamas; c) šalinamas / valomas; d) dalomas / smulkinamas; e) tvarkomas / ruošiamas ir f) vilgomas / minkštinamas. Pagal tai veiksmažodžiai žemiau suskirstyti į pogrupius.

a) **Lyginamas / pjaustomas / smailinamas / aštrinamas ar pan. objektas**

Šiam pogrupiui priklausančių veiksmažodžių prototipinėmis reikšmėmis nusakomas intensyvus fizinis veiksmas yra destruktinis – atliekant veiksmą aštriu įrankiu keičiama objekto struktūra.

Metaforinę su valgymu susijusią ir prototipinę veiksmažodžio **skaptuoti** (1) reikšmes sieja atliekamo energingo, tikslingo veiksmo panašumo perkėlimo pamatas:

- (1) **skaptuoti** 1. 'skobti, duobti skaptu, skaptu drožiant daryti': *Skaptuoti šaukštą iš medžio. Jei medis neketas, tai lengva skaptuoti.* → 2. 'godžiai valgyti ar ėsti': *Obuolį skaptuoti. Vaikai skaptuoja kriaušes* (BŽe).

Iš veiksmažodžio **pustyti** (2) prototipinės reikšmės 'galąsti, aštrinti', manytina, yra išsirutuliojusi metaforinė su valgymu susijusi reikšmė 'godžiai valgyti', kurios perkėlimo pamatu taip pat galėtume laikyti energingą, tikslingą veiksmą. Galbūt galimas su valgymu susijusios reikšmės siejimas ir su šalutine reikšme, užfiksuota LKŽe (BŽe ši reikšmė nefiksuojama), plg. 'pučiant aušinti, vėdinti', pvz.: *Įsipilk putros ir pustyk po biškį* Lp.

- (2) **pustyti** 2. 'galąsti, aštrinti': *Tėvas ilgai pustė dalgį. Pustas – diržas skustuvui pustyti.* → 4. 'godžiai valgyti': *Kad pusto vaikas, kaip kelias dienas nevalgęs. Pustyk mėsą, daugiau nieko nebus* (BŽe).

Veiksmažodžio **ręsti** (3) išvestinė reikšmė 'godžiai, daug valgyti' (pvz.: *Kad renčia, kad renčia mėsa.* BŽe) greičiausiai remiasi pagrindine – 'daryti kur rinčius, įkarpas' (pvz.: *Tėvas kasmet staktoje rentė rinčius, kurie rodė sūnaus ūgį.* BŽe) arba šalutine – 'rantais pjaustyti, drožinėti' (pvz.: *Lazdą [stalą] ręsti.* BŽe) reikšmėmis. Su valgymu susijusia ir motyvuojančias reikšmes, kaip ir aukščiau minėtų veiksmažodžių, sieja tikslingo veiksmo (atliekamo tam tikru įrankiu) panašumo perkėlimo pamatas.

Šiam pogrupiui taip pat priklauso veiksmožodžiai **drožti** (4) ir **tašyti** (5), plačiau aptarti ankstesniame autorės straipsnyje (žr. Gaidienė 2015: 207):

- (4) **drožti** 1. 'su peiliu ar kitu aštriu įrankiu pjaustyti, smailinti, lyginti, aštrinti': *Drožti pieštuką. Meistras drožtuvu drožia lentą.* → 6. 'godžiai valgyti, gerti': *Drožti lašinius. Vaikai drožia dešreles, net ausys linksta* (BŽe).
- (5) **tašyti** 1. 'kirviu, skliutu, kaltu ar kuo kitu drožti, kalti, skaptuoti, skliutuoti, lyginti (medį, akmenį ir pan.)': *Kai išmūrija naujus pamatus, tašo rąstus. Meistrai tašė lauko akmenis.* → 3. 'godžiai valgyti ar gerti': *Aš dažnai valgau – tašau ir tašau. Vaikai tašo blynus. Tašo kaip Baltrus varškę* (flk.) (BŽe).

b) Vyniojamas / sukamas objektas

Veiksmožodžių **raityti** (1), **rangyti** (2) ir **taršyti** (3) prototipines ir metaforines reikšmes sieja objekto vyniojimo / sukimo veiksmas, kur metaforiškai pavartotas objektas yra maistas, o priemonė, kuria tas maistas vyniojamas / sukamas, yra liežuvis.

- (1) **raityti** 1. 'vynioti, sukti į ritinį': *Patiestą taką raito. Statys stakleles, raitys drobeles* (flk.). *Raitosi tošis, į ugnį įmesta.* → 13. 'godžiai valgyti': *Visa šeima raitė keptą vištieną* (BŽe).
- (2) **rangyti** 1. 'vynioti, ringuoti': *Stilistai modelių plaukuose įmantriai rangė metrus kaspinų. Pažeme visokie laidai [visokios virvės] rangosi, neužkliūkite.* → 4. 'godžiai valgyti': *Nieko nedirba, tik duoną rango* (BŽe).
- (3) **taršyti** 1. 'blaškyti, draikyti, sklaidyti, velti': *Vėjas taršo man plaukus. Jautis taršo šiaudų kūgį. Netaršyk mano barzdos!* → 2. 'godžiai, su apetitu valgyti': *Išalkęs jis dažnai taršo lašinius. Radau jį taršantį kopūstus* (BŽe).

c) Šalinamas / valomas objektas

Veiksmožodžių **šluoti** (1) ir **šveisti** (2) motyvuojančiomis reikšmėmis nuskomas energingas, atliekamas ne kartą ir su tam tikru įrankiu (šluota, šepėčiu ir pan.) veiksmas, kurio metu objektas yra šalinamas / valomas. Motyvuojančias ir motyvuotąsias reikšmes, manytina, sieja atliekamo energingo, tikslingo veiksmo panašumo perkėlimo pamatas.

- (1) **šluoti** 2. 'braukiant šluota, šepėčiu valyti, daryti švarų': *Senelė šluoja trobą kelis sykius per dieną. Ne laikas trobą šluoti, kai jau svečiai už vartų* (flk.). 4. 'godžiai valgyti, ęsti': *Iš darbo parėjęs viską šluoja. Kad šluoja kaip tris dienas nevalgęs* (BŽe).
- (2) **šveisti** 1. 'trinant valyti, blizginti': *Šveisti peilius [šaukštus]. Vakar su šepėčiu šveičiau grindis.* → 5. 'godžiai valgyti': *Šveičia kaip iš badų* (BŽe).

d) Dalomas / smulkinamas objektas

Motyvuojančiomis veiksmažodžių *karpyti* (1) ir *kirsti* (2) reikšmėmis nusakomą fizinį veiksmažodžių būtų galima įvardyti kaip destruktinį – dalomas / smulkinamas tam tikras objektas. Dalymo / smulkinimo veiksmas atliekamas energingai, tikslingai, su tam tikra priemone, pvz.: *karpyti* – žirklemis, *kirsti* – koku nors aštriu įrankiu. Nagrinėjamų veiksmažodžių metaforinių reikšmių perkėlimo pamatas, manytina, yra veiksmas, kurio metu objektas (maistas) yra dalomas / smulkinamas (pavyzdžiui, dantimis: *Duosiu žirnių, galėsi karpyti dantimis*).

(1) **karpyti** 1. ‘žirklemis dalyti, rėžyti’: *Audeklą [popierius] karpyti. Kvadratieliais karpė ir vieną ant kito piramide deliojo veltinio gabalėlius.* → 6. ‘godžiai valgyti, krimsti’: *Duosiu žirnių, galėsi karpyti dantimis. Karpyti duoną* (BŽe).

(2) **kirsti** 1. ‘aštriu įrankiu smogiant atskirti dalį nuo visumos’: *Mišką [krūmus] kerta. Medžius kerta malkoms. Kopūstų galvas kerta. Kirs vištai galvą. Šakas kerta.* → 17. ‘godžiai valgyti’: *Lašinius [kortą, ledus] kerta. Kertate kaip savaitę nevalgę. Kirsk kirsk, suvalgyk viską* (BŽe).

Veiksmažodžio *krušti* (3) motyvuojančia reikšme, fiksuojama LKŽe (BŽe tokios reikšmės nėra), nusakomas veiksmas taip pat yra destruktinis – su priemone smulkinamas tam tikras objektas. Metaforine reikšme nusakomu veiksniu objektas yra smulkinamas, tik metaforiškai pavartota smulkinimo priemonė yra dantys.

(3) **krušti** 4. ‘godžiai valgyti’: *Kruša slapta riešutus. Nekrušk mėsos be duonos!* (BŽe).

Plg.: LKŽe 2. ‘grūsti, trinti, smulkinti’: *Kruša košę Pln. Lig nepradėjus krušti arba smulkinti, reik obuolius švariai nuplauti* Jn.

e) Tvarkomas / ruošiamas objektas

Veiksmažodžio *doroti* (1) motyvuojančia reikšme ‘darinėti, mėsinėti’ nusakomas tvarkymo, ruošimo, kad būtų tinkama vartoti veiksmas. Greičiausiai reikšmės perkėlimo pamatu galėtume laikyti tvarkymo, ruošimo, kad būtų tinkama vartoti veiksmažodžiui nusakyti.

(1) **doroti** 3. ‘darinėti, mėsinėti’: *Doroti žuvis [nušautą žvėrį].* → 4. ‘godžiai valgyti ar esti’: *Doroti gardų kepsnį* (BŽe).

Iš veiksmažodžio *taisyti* (2) šalutinės reikšmės, plg.: ‘tvarkyti, ruošti, kad tiktų vartoti, naudotis’: *Varškę ji taiso su saldžia grietine.* | ‘doroti, darinėti, valyti’¹²: *Taisyk grybus ir virk grybienę. Moterys taiso burokus* (BŽe), greičiausiai yra

¹² Reikšmės atspalvis.

atsiradusi metaforinė reikšmė ‘godžiai valgyti’, pvz.: *Kad taiso vaikai virtinius, tai net ausys linksta* (BŽe). Tokiu atveju reikšmės taip pat sieja tvarkymo, ruošimo, kad būtų tinkama vartoti, veiksmo panašumas.

f) Vilgomas / minkštinamas objektas

Veiksmažodžio *dažyti* metaforinė reikšmė ‘valgyti vilgant’, pvz.: *Padažą da-žydavome su blynais* (BŽe), greičiausiai yra išsirutuliojusi iš prototipinės reikšmės ‘mirkyti, vilgyti’, pvz.: *Duoną dažyk į taukus [taukuose]* (BŽe). Prototipinę ir metaforinę reikšmes, manytina, sieja panašus veiksmas, kurio metu yra keičia-ma (minkštinama) objekto struktūra.

3 LENTELĖ. Poveikis objektui (konceptų VALGYTI ir GERTI lyginimas)

Konceptas VALGYTI		Konceptas GERTI	
Poveikis objektui	Pavyzdžiai	Poveikis objektui	Pavyzdžiai
Lyginamas / pjaustomas / smailinamas / aštrinamas ar pan.	<i>skaptuoti</i> <i>puslyti</i> <i>ręsti</i> <i>drožti</i> <i>tašyti</i>	+	<i>drožti</i> <i>tašyti</i>
Vyniojamas / sukamas	<i>raityti</i> <i>rangyti</i> <i>taršyti</i>	–	–
Šalinamas / valomas objektas	<i>šluoti</i> <i>šveišti</i>	–	–
Dalomas / smulkinamas	<i>karpyti</i> <i>kiršti</i> <i>krušti</i>	–	–
Tvarkomas / ruošiamas	<i>doroti</i> <i>taisyti</i>	–	–
Vilgomas / minkštinamas	<i>dažyti</i>	–	–

Palyginę koncepto VALGYTI ir GERTI nagrinėjamam modeliui priklausančių veiksmažodžių reikšmes, pastebime, kad konceptui VALGYTI priskiriamų veiksmožodžių prototipinėmis reikšmėmis nusakomu veiksmu objektui daromas poveikis yra įvairaus pobūdžio – objektas yra lyginamas / pjaustomas / smailinamas / aštrinamas ir kt.; vyniojamas / sukamas; šalinamas / valomas; dalomas / smulkinamas ir pan. Koncepto GERTI veiksmažodžių metaforinės reikšmės yra siejamos tik su tomis motyvuojančiomis reikšmėmis, kuriose užfiksuotas energingas, tikslingas veiksmas, darantis poveikį – lyginimo / pjaustymo /

smailinimo / aštrinio ir kt. – objekto struktūrai. Tokių abiejų konceptų metaforinių reikšmių atsiradimą galėjo lemti paties geriamo ir valgomo objekto pobūdis – geriamas objektas yra skystis, o valgomas – maistas (kieta konsistencija), vadinasi, burnoje jis gali būti vyniojamas (liežuviu), smulkinamas (dantimis) ir pan.

1.1.2. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą, nukreiptą į subjektą

Veiksmažodžio **šmaukšti** (1) motyvuojančia reikšme, užfiksuota LKŽe (BŽe tokia reikšmė nefiksuota), nusakomas mušimo veiksmas yra destruktivinis, atliekamas energingai ir darantis poveikį subjektui tam tikra priemone (pavyzdžiui, botagu). Metaforinės reikšmės perkėlimo pamatu galėtume laikyti energingą, tikslingą veiksmą gausiam valgymui nusakyti.

(1) **šmaukšti** ‘godžiai valgyti’: *Parėjęs iš darbo, kad šmaukščia [lašinius], net ausys kruta* (BŽe).

Plg. LKŽe 1. ‘mušti (botagu), šmaikštuoti, šmaukšėti’: *Vežėjas tai šmaukštė botagu, tai klykė rš.*

Taip pat šiam pogrupiui priklauso veiksmažodžiai **bubuti** (2) ir **tvatyti** (3) (plačiau žr. Gaidienė 2015: 207–208).

(2) **bubuti** 2. ‘mušti, daužyti’: *Per galvą bubuti. Įpykęs jis (su) pagaliu ėmė bubuti arklį. Žmogau, nevalia žmonų kasdien bubuti kumščiais.* → 5. ‘daug, godžiai gerti, valgyti ar ėsti’ (BŽe). Pvz.: *Mūsų pusbernis bubija (valgo) kaip geras vyras* Vad. (LKŽe).

(3) **tvatyti** 1. ‘smarkiai mušti, pliekti’: *Tvatija (su) lazda arkliui per šonus. Puolė mane kumščiais tvatyti.* → 4. ‘godžiai gerti, valgyti, ėsti’ (BŽe). Pvz.: *Tvatija vaikai tus saldimus* DūnŽ. (LKŽe).

1.2. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu keliamą garsą

Šiam metaforiniam modeliui priklausančys veiksmažodžiai prototipinėmis reikšmėmis dažniausiai žymi veiksmus, susijusius su įvairių veiksmų, objektų veikimo, gyvūnų ir kt. skleidžiamais garsais. Prototipinėmis reikšmėmis žymių veiksmų metu skleidžiami garsai yra skirtingo pobūdžio, pavyzdžiui, traškėjimo garsas kyla lūžinėjimo, daužymo, trūkinėjimo ir pan. metu; pauškėjimo garsas – daužymo, kalenimo ir pan. tam tikru įrankiu metu ir pan. Pagal garso pobūdį veiksmažodžiai suskirstyti smulkiau į kelis pogrupius.

1.2.1. Panašu į traškėjimo garsą, keliamą lūžinėjimo, daužymo, trūkinėjimo ir pan. metu

Šiam pogrupiui priklausančių veiksmažodžių **traškinti** (1), **tratinti** (2), **trioškinti** (3) ir **triuškinti** (4) motyvuojančias ir metaforines reikšmes sieja traškėjimo garso, keliamo lūžinėjimo, daužymo, trūkinėjimo ir pan. metu (pvz.: *traškina šakas, šakas trioškino, triuškino medžius*), ir garso, keliamo kietų maisto produktų kramtymo metu dėl dantų veiklos (pvz.: *traškina riešutus, tratino kaulų, trioškina kaulus, triuškina džiūvėsius*), panašumas.

- (1) **traškinti** 1. ‘daryti, kad traškėtų (1 r.), kelti traškesį’: *Girdžiu, kažkas traškina šakas. Pikta, kai už nugaros kas nors traškina skanėstų maišelius [maišeliais] per visą filmą.* → 2. ‘keliant traškesį ėsti, valgyti, graužti’: *Vaikai traškina sausainius [spragėsius, agurkus]* (BŽe).
- (2) **tratinti** 1. ‘daryti, kad tratėtų, kelti tratesį’: *Genys tratina snapu. Lietus su ledais įkypai plakė žemę, į langus tratino. Žiemą speigas prieš saulėtekį tratina tvorą.* → 6. ‘keliant tratesį ėsti, valgyti, graužti’: *Vaikai tratina obuolius [riešutus, saldinius]* (BŽe).
- (3) **trioškinti** 1. ‘daryti, kad trioškėtų’: *Lokys eidamas šakas po kojomis trioškino. Vėtra trioškino medžius. Kažin kas trioškina lentas, ardo sieną.* → 2. ‘keliant trioškėjimo garsą ėsti, valgyti, graužti’: *Šunys trioškina kaulus*¹³ (BŽe).
- (4) **triuškinti** 1. ‘daryti, kad triušketų, triukšmingai laužyti, daužyti, skaldyti’: *Viesulas triuškino medžius.* → 2. ‘keliant triuškejimo garsą ėsti, valgyti, graužti ką nors kieta’: *Vaikai triuškina džiūvėsius* (BŽe).

1.2.2. Panašu į pauškėjimo garsą, keliamą daužymo, kalenimo ir pan. tam tikru įrankiu metu

Veiksmažodžių **pauškinti** (1) ir **poškinti** (2) motyvuojančias ir metaforines reikšmes sieja pauškėjimo garso, keliamo daužymo, kalenimo ir pan. tam tikru įrankiu metu (pvz.: *pauškino plaktukais, poškina plaktuku*), ir garso, keliamo kietų maisto produktų kramtymo metu dėl dantų veiklos (pvz.: *pauškinti / poškinti riešutus*), panašumas.

- (1) **pauškinti** 1. ‘daryti, kad pauškėtų, keliant pauškėjimo garsą dirbti’: *Vyrai pauškino plaktukais.* → 3. ‘keliant pauškėjimo garsą kramtyti’: *Pauškinti riešutus* (BŽe).

¹³ BŽe pateiktas tik vienas pavyzdys, kur valgymo (ėdimo) veiksmo atlikėjas yra šuo. Šio straipsnio autorei (kaip ir BŽe redaktoriams) nepavyko rasti pavyzdžio, kur valgymo veiksmo atlikėjas būtų žmogus.

- (2) **poškinti** 1. 'daužant kelti poškėjimo garsą': *Ką jis ten poškina plaktuku?* →
3. 'garsiai kramtyti, triaukšti': *Riešutus poškinti* (BŽe).

1.2.3. Panašu į garsą, kurį ėsdami tam tikrą ėdalą (ppr. šlamantį, šnarantį) sukelia gyvūnai

Šiam pogrupiui priklausančio veiksmažodžio **žlembti** (1) motyvuojančią ir metaforinę reikšmes sieja garso, kurį ėsdami tam tikrą ėdalą (ppr. šlamantį, šnarantį) sukelia gyvūnai (ppr. žolėdžiai), ir garso, kurį skubiai valdydami sukelia žmonės, panašumas.

- (1) **žlembti** 2. 'godžiai valgyti, ėti': *Nežlembk žalių obuolių* (BŽe).
Plg. LKŽe 2. 'godžiai ėti, šlemšti': *Karvė šieną žlembia*. Kv.

Taip pat šiam pogrupiui priskiriamas veiksmažodis **šlamšti** (2) ir jo variantas **šlemšti** (3):

- (2) **šlamšti** 'godžiai valgyti, ėti': *Ji be pertraukos šlamščia sumuštinius. Arkliai prunkšdami šlamštė žolę* (BŽe).
(3) **šlemšti** 'godžiai valgyti, ėti': *Vaikai obuolius šlemščia. Karvės šlemščia žolę* (BŽe).

1.2.4. Panašu į pliauškėjimo garsą, keliamą lūpomis ir liežuvium

Veiksmažodžių **čepsėti** (1) ir **čiaukšti** (2) prototipines ir metaforines reikšmes, manytina, sieja pliauškėjimo garso, keliamo lūpomis ir liežuvium, ir garso, keliamo lūpomis ir liežuvium valgyimo metu, panašumas.

- (1) **čepsėti** 1. 'išduoti garsus lūpomis ir liežuvium': *Nemandagu valgant čepsėti. Valgydamas čepsi kaip be dantų. Kalbėjo čepsėdamas.* → 2. 'valgyti, ėti pliaukšint lūpomis': *Tylėdami čepsėjome lašinius* (BŽe).
(2) **čiaukšti** 1. 'ėdant ar valgant čepsėti': *Jis labai čiauškia valgdamas.* →
2. 'čepsinti, godžiai valgyti ar ėti': *Vaikai čiauškia obuolius* (BŽe).

1.2.5. Panašu į duslų virpamą garsą, keliamą tam tikro objekto veikimo metu

Veiksmažodžio **plerpti** (1) motyvuojančią ir metaforinę reikšmes sieja duslaus virpamo garso, keliamo tam tikro objekto veikimo metu (pvz.: *ratelis, motociklas, lėktuvas plerpia*), ir garso, keliamo valgyimo metu dėl lūpų ir liežuvio veiklos, panašumas.

- (1) **plerpti** 1. 'išduoti virpamą duslų garsą': *Ratelis, motociklas, lėktuvas plerpia.* → 2. 'su garsu valgyti, srėbti': *Gražiai valgyk, neplerpk* (BŽe). Pvz.: *Žmogus atsisėdęs kad plerpia supę, tai plerpia* Sml. (LKŽe).

4 LENTELĖ. Garso pobūdis (konceptų VALGYTI ir GERTI lyginimas)

Konceptas VALGYTI		Konceptas GERTI	
Garsas	Pavyzdžiai	Garsas	Pavyzdžiai
Panašu į traškėjimo garsą, keliamą lūžinėjimo, daužymo, trūkinėjimo ir pan. metu	<i>traškinti</i> <i>tratinti</i> <i>trioškinti</i> <i>triuškinti</i>	Panašu į garsą, keliamą skysčio tekėjimo, liejimosi metu	<i>pliaupti</i> <i>kliaukti (kliokti)</i>
Panašu į pauškėjimo garsą, keliamą daužymo, kalenimo ir pan. tam tikru įrankiu metu	<i>pauškinti</i> <i>poškinti</i>	Panašu į garsą, keliamą skysčio plakimosi metu	<i>kliukinti</i> <i>(kliunkinti)</i> <i>kliukenti</i> <i>pliumpinti</i>
Panašu į garsą, kurį ėsdami tam tikrą ėdalą (ppr. šlamantį, šnarantį) sukelia gyvūnai	<i>žlembti</i> <i>šlamšti (šlemšti)</i>	–	–
Panašu į pliauškėjimo garsą, keliamą lūpomis ir liežuvio	<i>čepsėti</i> <i>čiauškšti</i>	–	–
Panašu į duslų virpamą garsą, keliamą tam tikro objekto veikimo metu	<i>plerpti</i>	–	–

Koncepto VALGYTI veiksmažodžių reikšmės, priskiriamos metaforiniam „panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu keliamą garsą“ modeliui, dažniausiai yra išsirutuliojusios iš motyvuojančių reikšmių, kuriomis žymimi veiksmai susiję su įvairių veiksmų, objektų veikimo, gyvūnų ir kt. skleidžiamais garsais. Šiam modeliui priskiriamų koncepto GERTI veiksmažodžių prototipinėmis reikšmėmis žymimi veiksmai susiję būtent su skysčio tekėjimo, liejimosi arba plakimosi metu keliamu garsu. Tokių metaforinių reikšmių atsiradimą lėmė valgomo ir geriamo objekto rūšis: valgomas objektas yra maistas (kieta konsistencija), geriamas – skystis.

1.3. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu atliekamą judesį

Metaforinę veiksmažodžio *kabliuoti* reikšmę (‘kuo semiant, kabinant godžiai valgyti’: *Kabliuoti medų [košę]. Na ir kabliuojį koldūnus, turbūt nieko šiandien dar nevalgei?*) greičiausiai reikėtų sieti su prototipine reikšme (‘kabinti, versti

su kabliu: *Šiandien vyrai mėšlą kabliuoja.*), pateikta BŽe. Tokiu atveju reikšmės perkėlimo pamatu galėtume laikyti ko nors skysto (pavyzdžiui, medaus, košės) sėmimo, kabinimo su priemone (pavyzdžiui, šaukštu) judesio, nukreipto į save, asociatyvų atkartojimą.

Veiksmažodžio **knaibyti** išvestinė reikšmė (‘po truputį kneibiant, gnaibant valgyti’: *Vaikai pyragą knaibo. Viešnia paėmė įrankius ir pradėjo jais knaibyti žuvį. Knaibo mėsos gabaliuką pusvalandį* (BŽe) gali būti siejama su prototipine (motyvuojančia) reikšme ‘ne kartą, dažnai kneibti, kneibti’, pvz.: *Mama knaibo tešlą – virs kukulienę. Moterys (su) peiliais knaibė iš grindinio žoles* (BŽe). Tokiu atveju reikšmės perkėlimo pamatu taip pat galėtume laikyti asociatyvų judesio, nukreipto į save, atkartojimą.

5 LENTELĖ. Judesio kryptis (konceptų VALGYTI ir GERTI lyginimas)

Konceptas VALGYTI		Konceptas GERTI	
Judesys	Pavyzdžiai	Judesys	Pavyzdžiai
nukreiptas į save	<i>kabliuoti</i> <i>knaibyti</i>	nukreiptas į save	<i>traukti</i>
-	-	nukreiptas nuo savęs	<i>mesti</i>
-	-	nukreiptas į save (ant savęs) / nuo savęs	<i>mauti</i> <i>maukti</i>
-	-	dažniausiai nukreiptas žemyn	<i>lenkti</i>

Šio metaforinio modelio koncepto GERTI raiška yra įvairesnė negu koncepto VALGYTI. Konceptui GERTI priklausančios veiksmažodžiai prototipinėmis reikšmėmis žymi judesius, nukreiptus ne tik į save (pavyzdžiui, *traukti*), bet ir nuo savęs (pavyzdžiui, *mesti*), ant savęs (pavyzdžiui, *mauti*, *maukti*) ir kt. Konceptui VALGYTI priklausančių veiksmažodžių prototipinės reikšmės žymi judesius, nukreiptus į save (pavyzdžiui, *kabliuoti*, *knaibyti*).

1.4. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu išskiriamą temperatūrą

Šiam metaforiniam modeliui priklauso veiksmažodis (1) **šutinti** (plačiau žr. Gaidienė 2015: 210).

- (1) **šutinti** 1. ‘daryti, kad šustų (1 r.), pamažu virti (uždengtame inde su ne daug skysčio ar garuose)’: *Šutinti bulves [žirnius, kviečius]*. → 9. ‘godžiai valgyti ar gerti’, pvz.: *Baigiame šutinti saldinius – dėžutė beveik tuščia* (BŽe).

1.5. Panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą, atliekamą gyvūno

Metaforinė veiksmožodžio **ėsti** (1) reikšmė ‘godžiai ar negražiai valgyti’, pvz.: *Jis ėdė viską iš eilės. Ėda kaip išbadėjęs vilkas* (BŽe), išsirutuliojo iš prototipinės reikšmės ‘vartoti ėdalą, pašarą (apie gyvūnus, išskyrus paukščius)’, pvz.: *Arkliai ėda avižas. Gyvuliai ėda, paukščiai lesa, žmonės valgo. Pigią mėsą šunys ėda* (flk.) (BŽe). Kaip buvo rašyta ankstesniame autorės straipsnyje (žr. Gaidienė 2015: 211), gyvūnai ir jų atliekami veiksmai lietuvių kalboje paprastai vertinami neigiamai, todėl metaforinės reikšmės perkėlimo pamatu galėtume laikyti estetinį įspūdį, t. y. negražų, menkinamąjį atspalvį žymintį valgymą (kalbant apie žmones).

Žemaičių tarmėje veiksmožodžio *ėsti* vartojimas valgymo (kalbant apie žmones) reikšme yra įprastas (neturi menkinamojo atspalvio), todėl žodynuose ši reikšmė paprastai pateikiama atskirai (su pažyma *tarm.* (= tarminis):

- (1) LKŽe (dial.) ‘valgyti’: *Ans daug ėda* Kv. *Mum ėst noris* Zt. *Prašom ėsti, sveteliai* Zt. [...].
- (2) DŽe *tarm.* ‘valgyti’.
- (3) BŽe *tarm.* ‘vartoti maistą’: *Žiemą uogienę tik ėsk ir norėk*.

Šiam metaforiniam modeliui taip pat priskiriamas veiksmožodis **liuobti** (2) (plačiau žr. Gaidienė 2015: 211).

- (2) **liuobti** 1. ‘duoti ėsti’: *Kiaules liuobiame bulvėmis. Laikas karvos liuobti pietų. Gyvuliai dar neliuobti.* → 4. ‘godžiai valgyti, gerti’: *Liuobia lašinius net išsijuosęs* (BŽe).

2. METONIMINIS REIKŠMIŲ PERKĖLIMAS

Metoniminis reikšmių perkėlimo būdas nėra dažnas, aptikti keli tokio perkėlimo atvejai. Nagrinėjamus koncepto VALGYTI veiksmožodžius galima skirti: 1) rezultato vietoj veiksmo, 2) dalies vietoj visumos ir 3) priežasties vietoj rezultato metoniminėms rūšims.

2.1. Rezultatas vietoj veiksmo

Rezultato vietoj veiksmo metoniminei rūšiai, kurios ryškiausias semantinis požymis yra pilnumo pojūtis, priskiriami veiksmožodžiai **pampti** (1), **pusti** (2) ir **sprogti** (3).

- (1) **pampti** 1. 'pūstis, plėstis, pursti, pusti': *Karvė prisirijo dobilų su rasa ir ėmė pampti. Persiėdusį pampstantį raguotį reikia varinėti.* → 2. 'godžiai, daug gerti, valgyti, ryti' (BŽe).
- (2) **pusti** 1. 'didėti tūriu, apimtimi (ppr. ko kenksminga užėdus, užvalgius)': *Karvės nuo dobilų punta. Nuo apivalgymo viduriai punta.* → 2. 'godžiai valgyti ar gerti': *Jam tik pusti terūpi, o prie darbo nė krust* (BŽe).
- (3) **sprogti** 6. 'godžiai ryti, ėsti, gerti': *Užteks tau sprogti medų, palik ir man* (BŽe).
Plg. LKŽe 4. 'labai prisipildžius būti tempiamam, plečiamam': *O jau sprogsta anam viduriai – prigėręs to vandens Lk. Nuo tų pelų i sprogsta daba veršiam pilvai, ka užėda jų Rd. Nebegaliu tverti, man burna pusiau sprogsta!* LMD(Sln).

2.2. Dalis vietoj visumos

Veiksmažodžiai **kąsti** (1) ir **ryti** (2) priskiriami dalies vietoj visumos metoniminei rūšiai, kadangi motyvuojančiomis šių veiksmažodžių reikšmėmis (plg. *kąsti* 'atgnybti dantimis (kąsnį)' ir *ryti* 'stumti rykle maistą į skrandį') žymimi valgymo veiksmo būtinieji etapai – maisto kandimas ir maisto rijimas, o motyvuotosiomis (metoniminėmis) reikšmėmis (plg. *kąsti* 'valgyti, kąsniuoti' ir *ryti* 'godžiai valgyti, gerti') imamas žymėti visuminis valgymo procesas.

- (1) **kąsti** 3. 'atgnybti dantimis (kąsnį)': *Kandu obuolio. Pirma kąsk duonos, paskui mėsos.* → 4. 'valgyti, kąsniuoti': *Vyrai kanda silkę su duona, geria alų. Prašom kąsti skilandžio. Sėskite prie stalo, kąskite. Pusryčių kandau šio to* (BŽe).
- (2) **ryti** 1. 'stumti rykle maistą į skrandį': *Neturiu dantų, tai viską ryju nekrantęs kaip garnys. Tokį kąsnį ryk, kokį apžioji* (flk.). → 3. 'godžiai valgyti, gerti': *Ko ryji stačiomis, sėsk?! Ryja kaip arklys, dirba kaip gaidys* (flk.). *Jis ryja mėsą [lašinius] be duonos. Vaikai ryja ir ryja saldainius* (BŽe).

2.3. Priežastis vietoj rezultato

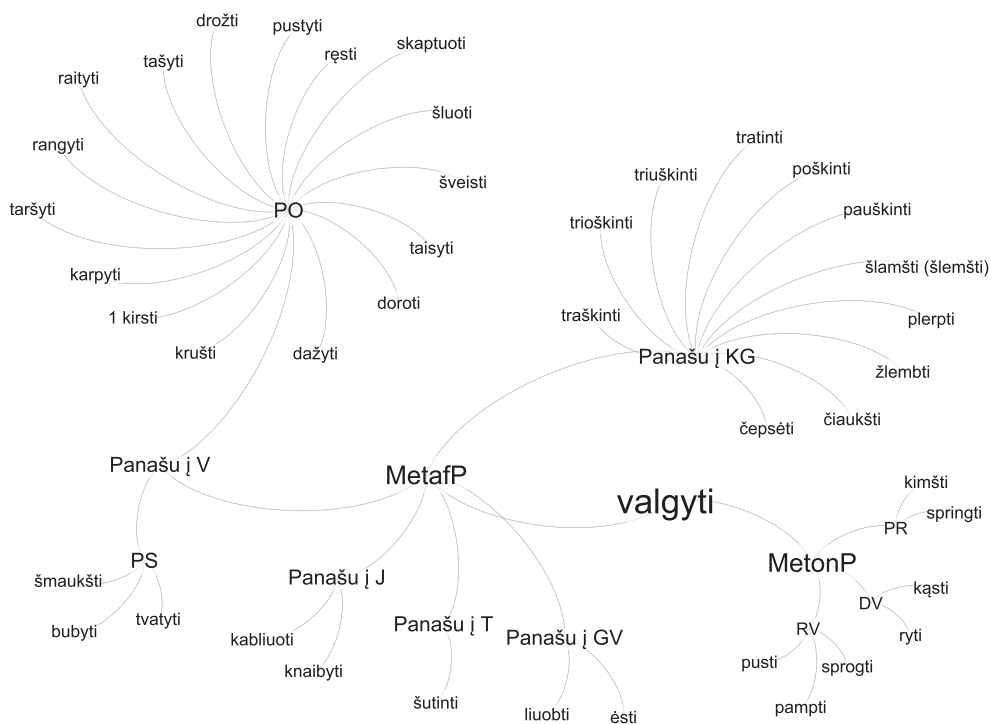
Prototipinė (motyvuojanti) veiksmažodžio **kimšti** (1) reikšmė yra susijusi su tam tikro objekto kišimu į kito objekto vidų, plg. 'kišti (į indą, ertmę)': *Popierius kemšu į stalčių. Kimšti pakulas į plyšius. Vyrai kimšo sieną į daržinę. Į čiužinį kimšdavo šiaudų. Viską kemšasi į kišenes* (BŽe). Motyvuotoji veiksmažodžio reikšmė taip pat yra susijusi su objekto (maisto) kišimu į kito objekto vidų, tik metoniškai pavartotas objektas yra žmogaus vidus, plg. 'daug, godžiai valgyti, ėsti':

Vaikai kemša ir kemša pyragą. Duoną vis kemšu. Kimšo viską nuo stalo. Vaisių, uogų kimšome, kiek norėjome (BŽe).

Šiai metoniminei rūšiai priskiriamas ir veiksmažodis **springti** (2), kurio reikšmė ‘godžiai valgyti, ryti’ yra metoniminis perkėlimas, kai veiksmo (godaus rijimo) pasekmė ima reikšti patį veiksmą.

(2) **springti** 1. ‘negalėti nuryti’: *Negaliu valgyti juodos duonos – springstu (juoda duona). Vaikelis valgydamas springsta kelis kartus.* → 5. ‘godžiai valgyti, ryti’: *Vienas springsti obuolius, o kitiems neduodi* (BŽe).

Toliau straipsnyje pateikiamas preliminarus ANN *valgymo* veiksmažodžių sinonimų tinklas.

1 PAV. Preliminarus antrinės netiesioginės nominacijos valgymo veiksmažodžių sinonimų tinklas

IŠVADOS

Antrinės netiesioginės nominacijos (ANN) veiksmažodžių, priklausančių konceptui VALGYTI, reikšmių analizė leidžia daryti šias išvadas:

1. Prototipiškiausi ANN *valgymo* veiksmažodžių reikšmių metaforiniai modeliai yra: 1) „panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą“ ir 2) „panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu keliamą garsą“.

1) Motyvuojančiomis veiksmažodžių reikšmėmis nusakomu tam tikru veiksmu daromas poveikis objektui yra įvairaus pobūdžio, t. y. objektas: a) lyginamas / pjaustomas / smailinamas / aštrinamas ir pan. (*skaptuoti*); b) vyniojamas / sukamas (*raityti*); c) šalinamas / valomas (*šluoti*); d) dalomas / smulkinamas (*karpyti*); e) tvarkomas / ruošiamas (*doroti*) ir f) vilgomas / minkštinamas (*dažyti*). Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad konceptui VALGYTI priskiriamų veiksmažodžių motyvuojančiomis reikšmėmis nusakomu veiksmu objektui daromas poveikis yra įvairesnio pobūdžio negu koncepto GERTI. Tai lemia paties geriamo ir valgomo objekto pobūdis – geriamas objektas yra skystis, o valgomas – maistas (kieta konsistencija), vadinasi, burnoje jis gali būti vyniojamas (liežuvio pagalba), smulkinamas (dantų pagalba) ir pan.

2) Konceptui VALGYTI priklausančių veiksmažodžių motyvuojančiomis reikšmėmis žymimų veiksmų metu skleidžiami garsai yra skirtingo pobūdžio – traškėjimo garsas randasi lūžinėjant, daužan, trūkinėjant ir pan. (*traškinti*); pauškėjimo – daužant, kalenant ir pan. tam tikru įrankiu (*pauškinti*) ir t. t. Taigi veiksmažodžių, priskiriamų konceptui VALGYTI, prototipinėmis reikšmėmis žymimi veiksmai dažniausiai susiję su įvairių veiksmų, tam tikrų objektų veikimo, gyvūnų ir kt. skleidžiamais garsais, o veiksmažodžių, priskiriamų konceptui GERTI, – su skysčio tekėjimo, liejimosi arba plakimosi metu keliamu garsu. Tokių metaforinių reikšmių atsiradimą lėmė valgomo ir geriamo objekto rūšis: valgomas objektas yra maistas (dažniausiai kieta konsistencija), geriamas – skystis.

2. Nustatyti keli metoniminio *valgymo* (kaip ir *gėrimo*) veiksmažodžių reikšmių perkėlimo atvejai, kuriuos galima skirti rezultato vietoj veiksmo (*pampti*), dalies vietoj visumos (*kąsti*) ir priežasties vietoj rezultato (*kimšti*) metonimijos rūšims.

3. Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad pavadinant valgymo veiksmą dažniausiai aktualizuojami semantiniai požymiai yra susiję su valgymo objektu (ypač kietu maistu), kuris gali būti smulkinamas dantimis, vyniojamas liežuvio ir pan. Taip pat labai detalizuotas valgymo būdas: rankos (-ų) judesys (-iai) su valgymo priemone / be priemonės; lūpų / dantų / liežuvio veikla ir pilvas kaip talpykla, kaip sotumo jausmo buveinė.

SINONIMŲ TINKLO SUTRUMPINIMAI

DV – dalis vietoj visumos (metoniminė rūšis)

MetafP – metaforinis reikšmių perkėlimas

MetonP – metoniminis reikšmių perkėlimas

Panašu į GV – panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą, atliekamą gyvūno

Panašu į J – panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą judesį

Panašu į KG – panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu keliamą garsą

Panašu į T – panašu į motyvuojančia reikšme nusakomo veiksmo metu išskiriamą temperatūrą

Panašu į V – panašu į motyvuojančia reikšme nusakomą veiksmą

PO – poveikis objektui

PR – priežastis vietoj rezultato (metoniminė rūšis)

PS – poveikis subjektui

RV – rezultatas vietoj veiksmo (metoniminė rūšis)

LITERATŪRA

BŽe – rengiamas *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. Redaktorių kolegija: D. Liutkevičienė (vyr. redaktorė), G. Naktinienė, R. Petrokienė, D. Svetikienė, K. Vosylytė, J. Zabarškaitė. Programuotojas V. Satkevičius. D. 1: Įvadas, B, C, H, J, O. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013. D. 3: Č, E, Ė, F, Z. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014. Prieiga internete: <http://bkz.lki.lt>; BŽe rankraštis.

DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. Kaunas: VDU. Prieiga internete: <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>

DŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*: šeštas (trečias elektroninis) leidimas, vyr. red. Stasys Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006; interneto versija, 2011. Prieiga internete: <http://dz.lki.lt>.

Fillmore Charles 1982: *Frame Semantics*. – *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul.

Gaidienė Anželika 2015: Semantinės veiksmožodžio *gerti* sinonimų atsiradimo priežastys. – *Acta Linguistica Lithuanica* 72, 196–220.

Kövesces Zoltán 1988: *The language of love*. Lewisburgh: Associated University Press.

Kövesces Zoltán 1990: *Emotion concepts*. New York: Springer.

Lakoff – Джордж Лакофф 2004: *Женщины, огонь и опасные вещи: что категории языка говорят нам о мышлении*. Пер. с англ. И.Б. Шатуновского. Москва: Языки славянской культуры.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20: elektroninis variantas. Redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008). Prieiga internete: www.lkz.lt.

Schank Roger, Abelson Robert 1977: *Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Ungerer Friedrich, Schmid Hans-Jörg 1996: *An introduction to cognitive linguistics*. London: Longman.

Semantic Peculiarities of Occurrence of Eating Verbs of Secondary Indirect Nomination

SUMMARY

The object of this article is eating verbs of secondary indirect nomination of the Lithuanian language taken from “Standart Lithuanian Language Dictionary” which is currently in the process of compilation. This research seeks to estimate which features of the actual phenomena, things or actions become semantic features in the language and determine the rise of new eating verbs of secondary indirect nomination as well as to compare them with the corresponding drinking verbs. The article ends with a preliminary synonym network of eating verbs of secondary indirect nomination.

Įteikta 2014 m. rugsėjo 1 d.

ANŽELIKA GAIDIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

anzelika.gaidiene@lki.lt